

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

ПЕТРЕНКО ІРИНА МИКОЛАЇВНА

УДК 340.61:316.356.2.009(470+571) «17»

**ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ В ПРАВОСЛАВНІЙ
ПОВСЯКДЕННІЙ КУЛЬТУРІ РОСІЇ XVIII ст.**

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

Київ – 2011

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії Росії історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Мордвінцев В'ячеслав Михайлович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
завідувач кафедри історії Росії

Офіційні опоненти : доктор історичних наук, доцент
Волошин Юрій Володимирович,
Полтавський національний педагогічний
університет ім. В.Г. Короленка,
професор кафедри історії України

доктор історичних наук, професор
Дятлов Володимир Олександрович,
Чернігівський національний педагогічний
університет ім. Т.Г. Шевченка,
перший проректор,
проректор з науково-педагогічної роботи

доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Чухліб Тарас Васильович,
Інститут історії України НАН України,
провідний науковий співробітник відділу
історії України середніх віків та раннього нового часу

Захист відбудеться «__»_____ 2011 р. о 10⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.01 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 349).

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці імені М.Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01033, м. Київ, вул. Володимирська, 58).

Автореферат розісланий «__»_____ 2011 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук,
доцент

Козакевич Г.М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на 16 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, 12 додатків. Повний обсяг дисертації становить 453 с., з яких 374 с. основного тексту, 60 с. списку використаних джерел і літератури (618 позицій).

Вступ. Актуальність теми. Становлення Української держави, прогресивний розвиток суспільства істотно залежать від міцності шлюбно-сімейних відносин, які перебувають під впливом соціальної політики, а також економічних, культурних, освітніх умов, що дають можливість родині відтворюватися як соціальній спільності й ретранслятору норм моралі і права. Зважаючи на корінні зміни в реалізації вітчизняної соціальної політики, необхідно враховувати і тенденції розвитку шлюбно-сімейних відносин, їх еволюцію протягом історичного поступу соціуму.

З огляду на це актуальності набувають розвідки з історії шлюбно-сімейних відносин, їхня трансформація в контексті історії повсякденності. Нині історія повсякденності стала одним із найбільш актуальних методологічних напрямків наукових досліджень. Формування нової парадигми студіювання історії викликало значну зацікавленість вітчизняних і зарубіжних учених проблемами соціальної історії на мікрорівні. Слід зазначити, що брак праць з історії шлюбу і сім'ї гостро відчувається в сучасній українській історичній науці. Через різні об'єктивні і суб'єктивні причини шлюбно-сімейні відносини довго залишалися поза фаховими інтересами дослідників. Проте вивчення специфіки шлюбно-сімейних відносин дає можливість зрозуміти не лише суспільні, культурні, моральні цінності минулого, але й деякі закономірності сьогодення.

У дисертаційній роботі історія повсякденності розглядається як галузь історичного знання, предметом вивчення якої є сфера буденного життя в історико-культурних, політико-подієвих, етнічних і конфесійних контекстах. У центрі уваги історії повсякденності – реальність, яка інтерпретується людьми і має для них суб'єктивне значення як життєвого світу. Під православною повсякденною культурою розуміється складне соціокультурне явище, яке відображає сукупність матеріальної і духовної сторін існування православного соціуму, розмаїття приватного життя людини, яке визначалося суспільним статусом, ментальними установками, смаками, звичками, традиціями, семіотичним контекстом і перебувало в тісному зв'язку з її діяльністю, виявлялося безпосередньо у стереотипах поведінки щоденного життя і формах буденного спілкування індивідуумів.

Зв'язок теми дисертації з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота здійснена в рамках науково-дослідної теми історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Українська нація в загальноєвропейському вимірі: історія та сучасність» (державний реєстраційний номер 11 БФ 046-01).

Об'єктом дисертації виступають соціальні інститути шлюбу і сім'ї в ранньомодерному соціумі Російської держави.

Предметом дослідження є еволюція повсякденних шлюбно-сімейних відносин соціуму Росії протягом XVIII ст.

Мета дисертації полягає в тому, щоб на основі наявної джерельної бази реконструювати, виявити особливості і показати розвиток шлюбно-сімейних відносин на теренах Російської держави у XVIII ст. крізь призму православної повсякденної культури.

Досягнення названої мети передбачається через розв'язання наступних **завдань**:

- визначити рівень наукової розробки проблеми та узагальнити її історіографічні здобутки;
- виявити, проаналізувати інформаційний потенціал джерельної бази дослідження й систематизувати методологію проблеми;
- порівняти особливості традиційного, релігійного і світського шлюбів і подружнього життя;
- розкрити значення сільської громади і церковної парафії у шлюбно-сімейних відносинах мирян;
- осмислити практику поширення вінчальних та невінчаних шлюбів;
- розглянути основні умови і порядок формування сім'ї;
- реконструювати внутрішньосімейні відносини, показати реалії подружнього життя у всіх їх складностях і суперечностях;
- проаналізувати основні приводи (перелюб, двоєженство і двоємужжя, тривала відсутність, хвороба одного з подружжя, прийняття чернецтва) і порядок розлучення;
- висвітити причини і наслідки поширення «розлучних листів»;
- визначити роль духовенства у розв'язанні шлюбно-сімейних конфліктів мирян;
- показати протистояння між місцевими повсякденними практиками і модернізаційною шлюбно-сімейною політикою монархів Російської імперії.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1721 р. по 1805 р. Нижня хронологічна межа обумовлена набуттям чинності Духовного регламенту Петра I, на основі якого було взято курс на створення моделі консисторської системи єпархіального управління, відповідно до цього запроваджено духовні консисторії і правління, до компетенції яких належав розгляд шлюбно-сімейних справ. Верхня хронологічна межа встановлюється проголошенням указу, що істотно обмежив повноваження духовних консисторій у шлюбно-сімейних справах.

Географічні межі дослідження охоплюють південно-західні єпархії Російської Православної Церкви (далі – РПЦ): Білгородську, Слово-Херсонську (з 1786 р. – Катеринославсько-Херсонську), Київську (мала статус митрополії, крім 1722-1743 рр., коли її було понижено до архієпископії), Переяславсько-Бориспільську (до 1733 р. як вікарна підлягала Київській кафедрі і мала назву «Переяславська», з 1785 р. удруге стала вікарною),

Чернігівську (з 1785 р. – Чернігівська і Новгород-Сіверська), Слобідсько-Українську (з 1799 р. – Харківська). На зазначені території поширювалися загальноімперські та спеціальні імператорські і синодальні укази.

Методологічною основою дисертації є міждисциплінарний підхід, оскільки тема дослідження тісно пов'язана з предметами таких наук, як демографія, соціологія, етнографія, історія сім'ї, право, релігієзнавство тощо. Підґрунтям роботи також стали цивілізаційний підхід і методологія соціальної історії. У роботі застосовано системний, комплексний, історико-культурологічний, історико-антропологічний, аксіологічний, гендерний підходи. У дисертаційному дослідженні використано принципи історизму, системності, всебічності. Для досягнення поставленої мети і розв'язання означених завдань здійснювався синтез різноманітних дослідницьких методів, а саме: проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, періодизації, формально-юридичний, порівняльно-правовий, умовно-документознавчий, граматично-дипломатичний, текстології.

Наукова новизна дисертації зумовлена постановкою і розробкою історичної проблеми, що досі не була виокремлена як предмет спеціального наукового дослідження в історіографії. Оригінальність концептуального замислу полягає в тому, щоб виявити ціннісні аспекти шлюбно-сімейних відносин у Росії XVIII ст. у контексті православної повсякденної культури.

Уперше в історіографії проаналізовано шлюбно-сімейні відносини православного населення Російської держави XVIII ст. із позицій історії повсякденності. На основі опрацювання документів уперше детально розглянуто вплив церковного, звичаєвого і світського права на повсякденні шлюбно-сімейні відносини, виявлено їх специфіку. Уточнено уявлення про вплив РПЦ на родинні відносини мирян XVIII ст. Уперше указано на обумовленість шлюбно-сімейних відносин інтересами Російської імперії. По-новому, з урахуванням сучасних наукових концепцій розкрито процес втручання світської влади у шлюбно-сімейні відносини, який виявився в тому, що з початку XVIII ст. основним джерелом шлюбного права була не лише Кормча книга, а й постанови Синоду й укази імператорів, які коригували канонічне право.

У дисертаційній роботі отримало додаткового підтвердження взаємозв'язок універсальної тріади – сім'ї, общини і парафії, яка керувала повсякденними відносинами соціуму. Набуло подальшого розвитку дослідження суперечливості жіночого повсякдення, що свідчить про потребу звільнення від стереотипу романтично-ідилічних взаємовідносин між чоловіком і жінкою у внутрішньосімейних відносинах, захоплення міфологізованим минулим із завищеними оцінками стосовно високого і привілейованого статусу жінки, її рівноправності з чоловіком у сім'ї в умовах патріархального суспільства.

Доведено, що поширення «розлучних листів» пояснювалося обмеженою кількістю офіційних приводів для розлучення. Їх поширенню сприяли священнослужителі, які отримували з цього матеріальний зиск. Показано, що

подружжя найчастіше вдавалося до «розлучних листів» через хворобу одного з них.

Реконструйовано роль духовенства у повсякденних практиках мирян, виявлено їхнє тяжіння до усталених шлюбно-сімейних традицій протягом XVIII ст. З'ясовано, що парафіяльні ієреї не завжди сумлінно виконували свої обов'язки, порушували шлюбно-сімейні приписи, чим подавали негативні приклади мирянам. Підкреслено, що, порушуючи або не виконуючи шлюбно-сімейні приписи, панотці створювали для мирян можливість укладати незаконні шлюби, нехтувати офіційне шлюбно-сімейне законодавство.

У дисертаційному дослідженні вперше показано протистояння між місцевими повсякденними практиками і модернізаційною шлюбно-сімейною політикою правителів Російської держави. Встановлено, що така політика призводила до деморалізації родинного життя, подружніх конфліктів, ігнорування офіційного законодавства як духовенством, так і мирянами.

Практичне значення дисертаційної роботи визначається необхідністю осмислення і розробки нового напрямку в сучасній гуманітаристиці – історії повсякденності. Історико-аналітичні матеріали дисертації можуть бути використані в курсах, як-от: історія Росії й України, історія повсякденності, соціальна історія, етнологія, правознавство, релігієзнавство, культурологія, історія української культури у вищих навчальних закладах. Фактичний матеріал і теоретичні висновки дисертації оприлюднювалися автором під час читання лекцій та проведення семінарських занять у Полтавському університеті економіки і торгівлі. Крім того, результати дослідження можуть використовуватись у діяльності відповідних державних установ.

Апробація результатів дисертації. Окремі аспекти обраної теми, а також основні результати дослідження доповідалися на наукових конференціях, а саме: Міжнародній науково-практичній конференції «Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем» (Івано-Франківськ, 2008); XVIII, XIX, XX Міжнародній конференції «Історія релігій в Україні» (Львів, 2008, 2009, 2010); VI, VII, VIII Міжнародній науковій конференції «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії» (Київ, 2008, 2009, 2010); V Міжнародній науковій конференції «Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура» (Белгород, 2009); Міжнародній науковій конференції «The history of families and household: comparative European dimensions» (Лондон, 2010); Міжнародній науковій конференції, присвяченій пам'яті преподобного Трифона В'ятського (1546-1612) (Кіров, 2010); Міжнародній науковій конференції «Историческая память. Люди и эпохи» (Москва, 2010).

Публікації. Викладені в дисертації положення відображені у двох монографіях – «Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст.» (Полтава, 2009) (7,4 друк. арк.), «Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.» (Полтава, 2010) (Ч. I. – 17,3 д.а.); (Ч. 2. – 19,1 д.а.), 27 статтях у фахових виданнях, 25 статтях, які додатково відображають результати дослідження загальним обсягом понад 25 друк. арк.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт, предмет, мету, основні завдання, хронологічні та географічні межі дослідження, сформульовано наукову новизну і практичне значення дисертації.

У першому розділі «**Історіографія, характеристика джерел та методологія дослідження**» проаналізовано стан наукової розробки проблеми, джерела і методологічну основу дисертації. У підрозділі 1.1. «*Історіографія проблеми*» систематизовано здобутки вчених у дослідженні шлюбно-сімейних відносин у Російській імперії XVIII ст.

Розпочинаючи характеристику праць першого хронологічного періоду – з XIX ст. до 1917 р., – слід указати, що у першій половині XIX ст. була закладена традиція письмової фіксації родинних обрядів, тим самим сформувався «фольклорно-етнографічний напрямок» у студіюванні проблеми.

Пік найвищого інтересу до повсякденності припадає на останню третину XX ст. Однак окремі аспекти повсякдення стали предметом інтересу істориків другої половини XIX ст. Тоді з'явилися праці, присвячені побуту, моральності, звичаям народу. Зокрема, розвідкам М.І.Костомарова і І.Є.Забеліна¹ був властивий фактографічно-описовий підхід.

З-поміж дореволюційних досліджень шлюбно-сімейних відносин слід виокремити студії видатного історика народницької течії, етнографа, археографа й архівіста О.І.Левицького². Серед багатьох проблем історії минулих епох увагу вченого привернули питання родинних відносин, які до нього розглядалися переважно у фольклорно-етнографічному аспекті. На основі джерельного матеріалу історик довів, що церковний шлюб суперечив звичаєвому праву і народним уявленням про шлюб.

¹Костомаров Н. И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI-XVII столетиях / Николай Иванович Костомаров. – М. : Республика, 1992. – 303 с.; Забелин И. Е. Домашний быт русского народа в XVI и XVII ст. / Иван Егорович Забелин : [в 2 т.]. – М. : Типография Грачева и К°, 1869. – Т. 1: Домашний быт русских царей в XVI и XVII ст. – XVI+530 с.; Т. 2: Домашний быт русских цариц в XVI и XVII ст. – 670+178 с.

²Левицький О. Невінчані шлюби на Україні в XVI-XVII ст. // О. Левицький // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1909. – Книга III. – С. 98 – 107; *Його ж.* О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI-XVII веках // Русская старина. – 1880. – № 11. – С. 549 – 574; *Його ж.* Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI-XVII ст. // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 1 – 15; *Його ж.* «Сговор малолетних» (страница из истории брачного права на Украине XVI ст.) // Киевская старина. – 1906. – № 1. – С. 64 – 72; *Його ж.* Про шлюб на Україні-Русі в XVI-XVII ст. – Львів : 3 друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1906. – 62 с.; Несподіваний шлюб // Степ. Письменство, наука і громадське життя. – Одеса, 1916. – С. 7 – 31.

Професор церковної історії Харківського університету А.С.Лебедев присвятив свої роботи розгляду приводів для розлучення серед православного населення на основі архівних документів Харківської і Курської духовних консисторій³. У статтях дослідника М.Руднева розкрито еволюцію судочинства у справах про розірвання шлюбу⁴. Автор ґрунтовно проаналізував приводи до розірвання шлюбу, особливо звернувши увагу на таку підставу, як подружня невірність.

Помітний внесок в осмислення шлюбно-сімейних відносин у селянському середовищі зробили праці прихильників «трудової теорії» О.Я.Єфименко, П.С.Єфименко, В.І.Семевського⁵. У них простежуються певні тенденції: сім'я була переважно господарським союзом, шлюбно-сімейні відносини формувалися на основі господарської потреби, являючи собою різновид майнової угоди з метою залучення додаткових робочих рук (невістки) в сім'ю чоловіка, хоча при цьому і не виключалася можливість прихильності і кохання між подружжям.

Такі точку зору критикував С.В.Пахман у двохтомній праці «Обычное гражданское право в России»⁶. Він заперечував погляди на шлюб як на звичайну угоду між подружжям і підкреслював роль індивідуально-особистісних мотивів при укладанні шлюбного союзу. Однак учений не відкидав трудове начало у селянській родині, хоч і вбачав у ній передусім сімейний, а не господарський союз.

Компромісними щодо названих концепцій є праці історика І.Г.Оршанського, в яких розглянуто взаємодію в селянському середовищі звичаєвого і писаного права⁷.

³Лебедев А. О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий / А. Лебедев // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских. – 1887. – Книга II. – С. 1 – 31.

⁴Руднев М. Церковное судопроизводство по делам о расторжении брака / М. Руднев // Христианское чтение. – 1901. – № 9. – С. 405 – 427; № 10. – С. 511 – 529; № 11. – С. 658 – 686; 1902. – № 1. – С. 97 – 125; № 2. – С. 231 – 246.

⁵Єфименко А.Я. Исследования народной жизни. Обычное право / Александра Яковлевна Ефименко. – М. : «Русская» типо-литография, 1884. – XIV, 380 с.; Єфименко П.С. Сборник народных юридических обычаев Архангельской губернии : [в 2 кн.] / Петр Савич Ефименко.– Архангельск : Губернская типография, 1869. – Кн. I. – 336 с.; Семевский В.И. Домашний быт и нравы крестьян во второй половине XVIII века / В. И. Семевский // Устои. – 1882. – № 2. – С. 63 – 107.

⁶Пахман С.В. Обычное гражданское право в России / Семен Викентьевич Пахман. : [в 2 т.] – СПб. : Типография Второго Отделения Собственной Е. И.В. Канцелярии, 1879. – Т.2. – 1, 7, 400 с.

⁷Оршанский И.Г. Исследования по русскому праву семейному и наследственному / Илья Григорьевич Оршанский. – СПб. : В типографии В. Безобразова и комп., 1877. – 498 с.; *Його ж.* Исследования по русскому праву, обычному и брачному. – СПб. : Типография А.Е. Ланау, 1879. – 453 с.

Дослідник звичаєвого права О.О.Смирнов присвятив свої нариси з'ясуванню шлюбно-сімейних відносин у різних регіонах Російської держави⁸. Учений проаналізував звичаєві традиції укладання і розірвання шлюбу в середовищі селян та порівняв їх із писаним правом.

Краєзнавець, історик Церкви, архівіст О.О.Фотинський свою розвідку присвятив характеристиці сімейних відносин козацтва в останній період існування Запорозької Січі⁹. Він проілюстрував конкретними прикладами дійсності відмінність у поглядах на шлюб звичаєвого і писаного права, а також навів яскраві приклади шлюботорозлучних колізій.

Історики права звернулися до дослідження формування й еволюції шлюбно-сімейних відносин від часу виникнення і до початку ХХ ст. Їх правовому регулюванню в Російській імперії присвятили свої студії відомі історики права М.Ф.Владимирський-Буданов, В.І.Добровольський, О.І.Загоровський, К.О.Неволін та ін.¹⁰. У працях правознавців церковно-державна модель шлюбно-сімейного права розглядалася різнобічно. З одного боку, досліджувалися загальні норми сімейного права, кодифіковані на момент їх опису, а з другого – вивчався процес історичного формування шлюбно-сімейних норм із найдавніших часів до початку ХХ ст.

Канонічне сімейне право було предметом осмислення церковних істориків І.С.Бердникова, О.С.Павлова, М.С.Суворова, М.І.Горчакова¹¹. Учені розглядали

⁸Смирнов А. Очерки семейных отношений по обычному праву русского народа / Александр Смирнов. – М. : В университетской типографии, 1877. – 259 с.; *Його ж.* Народные способы заключения брака // Юридический вестник. – 1878. – № 5. – С. 661– 693.

⁹Фотинский О. К характеристике семейных и общественных отношений казачества в последние годы существования Сечи Запорожской / О. Фотинский // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1901. – Кн. 15. – С. 3 – 13.

¹⁰Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / Михаил Флегонтович Владимирский-Буданов. – К. : Издание книгопродавца Н.Я. Оглоблина, 1909. – 699 с.; Добровольский В.И. Брак и развод. Очерк по русскому брачному праву / В. И. Добровольский. – СПб. : Типография Санкт-Петербургского товарищества печатного издательского дела «Труд», 1903. – 247 с.; Загоровский А. О разводе по русскому праву / Александр Загоровский. – Х. : Типография М.Ф. Зильберберга, 1884. – 490 с.; Неволин К.А. История Российских гражданских законов / К. А. Неволин : [в 3 т.]. – СПб. : Типография Академии наук, 1851. – Т.І. – 456 с.

¹¹Бердников И.С. Краткий курс церковного права / Илья Степанович Бердников – Казань : Типография Императорского университета, 1888. – 483 с.; Павлов А.С. 50-я глава Кормчей книги, как исторический и практический источник русского брачного права / Алексей Степанович Павлов. – М. : В университетской типографии, 1887. – 452 с.; *Його ж.* Брачное право православной церкви // Богословский вестник. – 1901. – № 4. – С. 597 – 616; № 5. – С. 1 – 29; № 6. – С. 253 – 283; Суворов Н.С. Гражданский брак / Николай

вплив візантійського права на шлюбно-сімейне, визначали й аналізували ступінь запозичення правових норм, встановлювали співвідношення церковного і світського права, характеризували церковно-правові норми укладання і розірвання шлюбу.

У другому історіографічному періоді – 1918 р. – кінець 80-х рр. ХХ ст. – фактично поза увагою дослідників залишилися питання інституту шлюбу як частини православної повсякденної культури. Це пояснюється негативним ставленням радянської влади до Церкви взагалі, а також тим, що сімейне право перебувало під ідеологічним впливом держави, яка пропагувала створення нового типу сім'ї.

Як наслідок цього з'явилися роботи з виразним ідеологічним спрямуванням. До таких слід віднести дослідження Я.Н.Бранденбургського, В.К.Нікольського¹², в яких проаналізовано інститут шлюбу і розлучення попередніх епох, але зроблено це з точки зору їх невідповідності вимогам пролетарської держави.

Починаючи з 60-70-х рр. ХХ ст., студії не відзначалися таким атеїзмом і критикою Церкви в регулюванні шлюбно-сімейних відносин, як це було в попередні періоди. Очевидно, причиною цього було те, що дослідження шлюбно-сімейних відносин перемістилося в етнографічну площину. Так, монографія російського історика й етнографа Н.А.Міненко¹³ присвячена історії родини в Західному Сибіру ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. Особливу увагу дослідниця акцентувала на сільській громаді.

Серед етнографічних розвідок слід назвати монографію О.М.Кравець, присвячену історико-етнографічному аналізу побуту і звичаїв українського народу¹⁴. Н.І.Здоровега схарактеризувала традиційний народний весільний обряд в Україні¹⁵. В.К.Борисенко вивчила специфіку нової весільної обрядовості¹⁶.

Семенович Суворов. – СПб. : Издание Я. Канторовича, 1896. – 152 с.; Горчаков М. О тайне супружества / М. Горчаков. – СПб. : Типография В.С. Балашева, 1880. – 384, 54 с.

¹²Бранденбургский Я.Н. Брак и его правовые последствия / Я. Н. Бранденбургский. – М. : Юрид. Изд-во НКЮ, 1926. – 37 с.; Никольский В.К. Семья и брак в прошлом и настоящем / В. К. Никольский. – М. : Гос. соц.-экон. изд-во, 1936. – 88 с.

¹³Миненко Н.А. Русская крестьянская семья в Западной Сибири (XVIII – первой половины XIX в.) / Нина Адамовна Миненко. – Новосибирск : Наука, 1979. – 350 с.

¹⁴Кравець О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу: історико-етнографічний нарис / О. М. Кравець. – К. : Наукова думка, 1966. – 198 с.

¹⁵Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні / Н. І. Здоровега. – К. : Наукова думка, 1974. – 160 с.

¹⁶Борисенко В.К. Нова весільна обрядовість у сучасному селі (на матеріалах південно-східних районів України) / Валентина Кирилівна Борисенко. – К. : Наукова думка, 1979. – 136 с.

У роботі Л.М.Семенової з історії побуту і культурного життя Росії в першій половині XVIII ст. розглянуто вплив реформ на культуру, побут і мораль суспільства¹⁷. Л.М.Семенова детально вивчила структуру сім'ї, її формування, майнові відносини подружжя, особливості дозвілля тощо.

Серед праць, присвячених ключовим проблемам досліджуваної теми, слід назвати студії істориків В.О.Александрова, М.М.Громико, в яких з'ясовано різні аспекти побуту селян XVIII ст. Заслуга В.О.Александрова полягає в розробці питання про поділ традиційної російської сім'ї на два основні типи – малу і нерозділену з виокремленням підтипів¹⁸. Історик і етнограф М.М.Громико зробила помітний внесок у дослідження шлюбно-сімейних відносин селян¹⁹. На основі документальних свідчень XVIII ст. авторка розкрила зміст родинних традиційних цінностей селян, показала багатство їх знань, соціальний досвід і високу культуру.

Наприкінці 80-х рр. XX ст. шлюбні звичаї українців, внутрішньосімейні відносини, обряди дослідив у монографії етнограф А.П.Пономарьов²⁰. Названа робота стало важливою віхою у розвитку історії сім'ї як напряду соціальної історії. Особливо важливим було те, що науковець показав розвиток шлюбно-сімейних відносин у динаміці, взявши до розгляду час від XIX – до 80-х рр. XX ст.

Шлюбно-сімейні відносини перебували у сфері зацікавлення і науковців діаспори, зокрема української. Так, закордонний церковний діяч І.І.Огієнко (митрополит Іларіон)²¹, глибоко досліджуючи історію Церкви, порівняв

¹⁷ Семенова Л.Н. Очерк истории быта и культурной жизни России (Первая половина XVIII в.) / Лидия Николаевна Семенова. – Л. : Наука, 1982. – 280 с.

¹⁸ Александров В.А. Сельская община в России (XVII – начало XIX в.) / Вадим Александрович Александров. – М. : Наука, 1976. – 323 с.; *Його ж.* Семейно-имущественные отношения по обычному праву в русской крепостной деревне XVIII – начала XIX века // История СРСР. – 1979. – № 6. – С. 37 – 54; *Його ж.* Типология русской крестьянской семьи в эпоху феодализма // История СРСР. – 1981. – № 3. – С. 78 – 96; *Його ж.* Обычное право крепостной деревни России XVIII – начало XIX вв. – М. : Наука, 1984. – 255 с.

¹⁹ Громыко М.М. Традиционные нормы поведения и формы общения русских крестьян XIX в. / М. М. Громыко. – М. : Наука, 1986. – 274 с.; *Її ж.* Семья и община в традиционной духовной культуре русских крестьян XVIII-XIX вв. / Русские: семейный и общественный быт / [отв. ред. М. М. Громыко, Т. А. Листова]. – М. : Наука, 1989. – С. 7 – 24; *Її ж.* Мир русской деревни. – М. : Молодая гвардия, 1991. – 445 с.

²⁰ Пономарев А.П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине / Анатолий Петрович Пономарев. – К. : Наук. думка, 1989. – 320 с.

²¹ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Дохристиянські вірування українського народу / Іван Огієнко. – Вінніпег : Волинь, 1981. – 424 с.; *Його ж.* (Митрополит Іларіон). Таїнство хрещення Православної Церкви. Богословсько-історична студія. – Вінніпег : Українське наукове православне Богословське товариство, 1956. – 128 с.

погляди на шлюб і подружнє життя язичництва і християнства, а також присвятив богословсько-історичну студію таїнству хрещення в Православній Церкві.

Третій період історіографії – з кінця 80-х рр. ХХ ст. до сьогодні – пов'язаний з відродженням та розбудовою Української незалежної держави. У результаті досліджень сім'я постала як своєрідне перехрестя соціальних, економічних, політичних і демографічних процесів. Головним же здобутком стало те, що сім'я почала розглядатися як мінливий процес, а не як закостенілий, консервативний суспільний організм. У працях сучасних учених накреслилася тенденція розглядати побут, повсякденне буття не ізольовано, не як сферу, відірвану від великих історичних подій, політики, наукового і технічного прогресу, а як галузь, в якій проявляються магістральні процеси і яка здійснює вплив на хід історії.

Аналізуючи праці істориків зазначеного хронологічного періоду, слід виділити монографію сучасного російського історика В.Ю.Лещенка, в якій подано широку панораму функціонування православної сім'ї²². У розвідці селянська родина постає як складний саморегульований суспільний інститут, який розвивався в єдиному історико-культурному потоці народно-православної культури.

Вагомий внесок у дослідження соціальної історії Росії зробив відомий дослідник Б.М.Миронов²³. У ряді його публікацій схарактеризовано демографічну поведінку православного населення Російської імперії ХVIII – ХІХ ст. Апогеєм його роботи стало видання двотомної монографії²⁴.

Історик В.Л.Маслійчук одним із перших в українській історіографії присвятив феномену насильства в українській родині спеціальну статтю²⁵. У ній учений, спираючись на документи судових установ, проаналізував справи, в яких зображено конфлікти між подружжям, які нерідко закінчувалися побоями або смертю, що є свідченням крайніх проявів патріархальних відносин у традиційному суспільстві.

²²Лещенко В.Ю. Русская семья (XI-XIX вв.) / Василий Юрьевич Лещенко. – СПб. : СПГУТД, 2004. – 608 с.

²³Миронов Б.Н. Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX – начале XX в. / Б. Н. Миронов / Брачность, рождаемость, семья за три века / [сб. статей ; под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона]. – М. : Статистика, 1979. – С. 83 – 104; *Його ж.* Семья: нужно ли оглядываться в прошлое ? // В человеческом измерении [отв. ред. и предисл. А. Г. Вишневого]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 226 – 246.

²⁴*Його ж.* Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX вв.): [в 2 т.]. – СПб. : Издательство «Дмитрий Булавин», 1999. – Т. 1. – 548 с.; Т. 2. – 566 с.

²⁵Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині ХVIII ст. / В. Маслійчук // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2007. – Вип. 7. – С. 243 – 263.

У розвідках сучасних українських істориків В.М.Горобця, О.І.Гуржія, О.О.Романової з'ясовано специфіку родинних відносин у середовищі козацької еліти XVIII ст., зокрема гетьманів І.Скоропадського та І.Брюховецького²⁶.

Відомий російський культуролог і семіотик Ю.М.Лотман у монографії «Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века)» проаналізував шлюбно-сімейні відносини дворян Росії XVIII ст., зосібна описав обряд сватання, укладання шлюбу, традиції спілкування²⁷. Автор акцентував увагу на двох аспектах – жіночому і чоловічому світах, проілюстрував взаємовідносини між статями прикладами з літератури і мистецтва.

Сферою зацікавлення літературознавця М.М.Сулими стали єпитимійні справи²⁸. Учений окреслив єпитимійний дискурс українського фольклору та позаконфесійної літератури. Монографія дослідника присвячена драматичним долям реальних людей, учинки котрих потрапили на розгляд церковних судів.

Ключові проблеми історії сім'ї в російському місті розглянуто в роботах історика Ю.М.Гончарова²⁹. Він ґрунтовно охарактеризував важливі тенденції історичного розвитку сім'ї: шлюбно-сімейне законодавство Російської імперії, демографічні процеси в родині, економіку сім'ї і внутрішньосімейні відносини.

Український учений Ю.В.Волошин присвятив свої розвідки історико-демографічному дослідженню шлюбності в середовищі старовірів³⁰. Історик

²⁶Горобець В. «Хочю [...] поняти б за себя московскаго народу вдову...» (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького) / В. Горобець // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 2. – С. 149 – 164; Гуржій О. «Іван носить плахту, а Настя – булаву»? Суспільно-політичний портрет елітної жінки першої третини XVIII ст. / О. Гуржій // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2002. – Вип. 1. – С. 219 – 230; Романова О. «Боже неблагословіння» чи вигідне одруження? Штрихи до ціннісних пріоритетів козацької старшини XVIII ст. / О. Романова // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2010. – № 9. – С. 373 – 391.

²⁷Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) / Юрий Михайлович Лотман. – СПб. : Искусство-СПБ, 1997. – 399 с.

²⁸Сулима М.М. Грѣхи розмаїтїи: єпитимійні справи XVII-XVIII ст. / Микола Матвійович Сулима. – К. : Фенікс, 2005. – 256 с.

²⁹Гончаров Ю.М. Городская семья второй половины XIX – начала XX в. / Юрий Михайлович Гончаров. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2002.– 384 с.; Гончаров Ю.М. Историческое развитие семьи в России в XVIII – начале XX века / Ю. М. Гончаров // Преподавание истории в школе. – 2001. – № 7. – С. 21 – 32.

³⁰Волошин Ю. Шлюбність і шлюбний стан старовірів Стародубського полку в другій половині XVIII ст. / Ю. Волошин // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2004. – Вип. 4. – С. 39 – 51; *Його ж.* Народжуваність, смертність і приріст населення в старообрядницьких слободах Стародубщини (друга

осмислив функціонування в середовищі цієї спільноти шлюбу як одного з традиційних соціальних інститутів.

Особливості функціонування духовних судів із причини перелюбу реперзентовані у студіях І.І.Лимана³¹. Автор, реконструюючи процедури покарання осіб, обвинувачених у перелюбі, додав штрихи у вивчення характеру стосунків світської і духовної влади та у відтворення морального рівня населення регіону.

Інтерес науковців до студіювання джерел обліку населення викликаний необхідністю отримання статистичних даних. Роль сповідних книг у дослідженні демографічних показників населення висвітлено у працях відомого українського історика В.М.Мордвінцева³². Учений високо оцінив інформаційні можливості цих церковно-статистичних документів XVIII ст., а також визначив їх внесок у вивчення соціального розвитку міст і сіл. У статті російського історика Б.М.Миронова розглянуто сповідні відомості як джерела з чисельності і соціальної структури православного населення XVIII – першої половини XIX ст.³³.

Різні аспекти сімейного побуту і роль общини в житті селян розглянуто у дослідженнях російських етнографів і істориків Н.А.Міненко і В.В.Рябцевич³⁴. Авторки вперше порушили питання про необхідність вивчення селянської родини в Росії, зокрема в Сибіру і на Уралі. Дослідниці зазначили, що реконструкція сімейного побуту передбачає аналіз структури і чисельності сім'ї, її функцій, взаємовідносин з іншими інститутами, сімейної обрядовості і права.

половина XVIII століття) // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Львів, 2007. – Число 5. – С. 118 – 149.

³¹Лиман І.І. Духовний суд у справах про перелюб (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / І. І. Лиман // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету : Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 5. – С. 242 – 248.

³²Мордвинцев В.М. Церковно-статистическая документация как исторический источник по изучению социального развития городов и сел Левобережной Украины в XVIII веке / В. М. Мордвинцев // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин : V Всесоюз. конф., 30 мая – 1 июня 1990 г. : тезисы докл. и сообщ. – К., 1990. – С. 79 – 81; *Його ж.* Сповідальні книги // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 84 – 87.

³³Миронов Б.Н. Исповедные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII – первой половины XIX в. / Б.Н. Миронов // Вспомогательный исторические дисциплины. – Л. : Наука, 1989. – Вып. XX. – С. 102 – 117.

³⁴Миненко Н.А. Культура русских крестьян Зауралья. XVIII – первая половина XIX в. / Нина Адамовна Миненко. – М. : Наука, 1991. – 224 с.; *Її ж.* Любовь и семья у крестьян в старину: Урал и Сибирь в XVIII-XIX веках / Н. А. Миненко, В.В. Рябцевич – Челябинск : Челяб. гос. ун-т, 1997. – 287 с.

Історія шлюбно-сімейних відносин передбачає аналіз проблематики соціальних наук. Одним із нових напрямків суспільних наук, які швидко розвиваються, є гендерні дослідження. З-поміж них найбільший інтерес становлять розвідки відомого російського історика, спеціаліста з «жіночої історії» Н.Л.Пушкарєвої. Вони присвячені таким актуальним проблемам жіночої історії, як статус жінки в сім'ї, родина в «новій» і «традиційній» демографічній історії, проблеми материнства, дитинства³⁵.

Проблеми вивчення гендерного напрямку в історії не оминули увагою й українські дослідники. Так, українські етнографи й історики В.К.Борисенко і О.П.Кривоший з'ясували роль і статус жінок у XVIII ст., суспільний статус українки за козаччини, її роль у правовій культурі народу, побут і дозвілля жінки в традиційній етнокультурі³⁶.

У дисертації І.П.Малютіна схарактеризувала родинно-шлюбні взаємини українців у площині правової культури в контексті етнологічної науки³⁷. Авторка виявила і порівняла основні параметри правової культури українського народу в історико-юридичних пам'ятках, етнологічних розвідках, судових документах тощо.

Роботи філолога й етнографа М.В.Гримич присвячені традиційному світогляду і звичаєво-правовій культурі українців³⁸. Дослідниця глибоко проаналізувала етнопсихологічні константи українців, шлюбно-сімейні звичаї і обряди, інститут власності, а також систему споріднення в традиційній українській культурі.

Шлюбно-сімейні відносини були об'єктом вивчення істориків права. Так, М.К.Цатурова у своїй роботі реконструювала історію розвитку російського

³⁵Пушкарєва Н.Л. Русская женщина в семье и обществе X-XX вв.: этапы истории / Н.Л. Пушкарєва // Этнографическое обозрение. – 1994. – № 5. – С. 3 – 15; *Її ж.* Семья, женщина, сексуальная этика в православии и католицизме: перспективы сравнительного подхода // Этнографическое обозрение. – 1995. – № 3. – С. 55 – 70; *Її ж.* Женщина в русской семье (X-XX века) // Русские : [сб. ст. / отв. ред. В.А.Александров и др.] – М. : Наука, 1999. – С. 456 – 465.

³⁶Борисенко В. Побут і дозвілля українки в традиційній етнокультурі / Валентина Борисенко / Українки в історії / [за заг. ред. В.Борисенко]. – К. : Либідь, 2005. – С. 18 – 26; Кривоший О.П. Жінка в історії запорізького козацтва / О. П. Кривоший // Жінки України: сучасний стан і перспективи : міжнар. наук.-практ. конф., 20-24 червня 1995 р. : тези доповідей. – К, 1995. – С. 45 – 47; *Його ж.* Жінка в суспільному житті за козацької доби / Українки в історії / [за заг. ред. В.Борисенко]. – К. : Либідь, 2005. – С. 33 – 42.

³⁷Малютіна І.П. Родинно-шлюбні взаємини українців у контексті правової культури (др. пол. XVI-XVIII ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / І. П. Малютіна. – К., 2009. – 19 с.

³⁸Гримич М. В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початку XX ст. / Марина Вілівна Гримич. – К. : СП «Інтертехнодрук», 2004. – 588 с.; *Її ж.* Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія). – К. : АТ «ВІПОЛ», 2000. – 380 с.

сімейного права³⁹; правознавець Н.С.Нижник присвятила розвідку аналізу правового регулювання шлюбно-сімейних відносин в історичній ретроспективі – від IX до початку XX ст.⁴⁰; історик права Е.М.Левшин розглянув становлення шлюбно-сімейного законодавства в дореволюційній Росії, зокрема умови і порядок укладання і розірвання шлюбу, взаємовідносини подружжя у шлюбі⁴¹.

Проаналізувавши історіографію, можна зробити висновок, що тема шлюбно-сімейних відносин у повсякденній православній культурі Російської імперії XVIII ст. потребує всебічного і цілісного дослідження.

У підрозділі 1.2. – «Характеристика джерельної бази» показано, що в дисертаційній роботі джерельний комплекс класифікується з урахуванням специфіки дослідження проблеми.

Першу групу складають законодавчі джерела – канонічного і світського права: канони святих Апостолів, вселенських і помісних соборів, отців Церкви, юридичні збірники⁴²; пам'ятки світського права (законодавчі та нормативні документи органів влади всіх рівнів)⁴³.

До другої групи джерел належить діловодна (справочинна) документація,

³⁹Цатурова М.К. Прекращение брака по русскому семейному праву XVIII в. / М. К. Цатурова // Вестник Московского университета. Серия: Право. – 1990. – № 5. – С. 59 – 66; *Ії ж.* Русское семейное право XVI-XVIII вв. – М. : Юрид. лит., 1991. – 112 с.

⁴⁰Нижник Н.С. Русское семейное право (досоветский период) / Н. С. Нижник. – Челябинск : Челябинский юридический институт МВД России, 1999. – 115 с.

⁴¹Левшин Е.М. Становление и развитие брачно-семейного законодательства в дореволюционной России : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Едуард Михайлович Левшин. – Нижний Новгород, 2003. – 273 с.

⁴²Правила святых отец с толкованиями. – М. : Тип. Л.Ф. Снегирева, 1884. – 626 с.; Книга правил святых апостолів, вселенських і помісних соборів, і святих отців. – К. : В-во «Преса України», 2008. – 367 с.; Кормчая книга. – [Б.м.], [б.и.], [б.г.].

⁴³ПСЗРИ : [в 45 т.].– СПб. : Типография II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Собрание первое. – Т. IV-XXVI; Российское законодательство X-XX веков : [в 9 т.]. – М. : Юрид. лит., 1986. – Т. 4 : Законодательство периода становления абсолютизма. – 512 с.; Законодательство Петра I / [сост. Клеандрова В. М., Колобов Б. В., Кутьина Г. А. и др. ; ред. Преображенского А. А., Новицкой Т. Е.]. – М. : Юрид. лит., 1997. – 880 с.; Мордвинов В.Н. Сборник законов, распоряжений и разъяснений о браке и разводе / В. Н. Мордвинов. – СПб. : Типография М. Меркулова, 1895. – 227 с.; Григоровский С. Сборник церковных и гражданских законов о браке и разводе и судопроизводство по делам брачным / Сергей Григоровский. – СПб. : Типо-литография В. Местник, 1896. – 222 с.; Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – СПб. : Синодальная типография. – Т.1 – С. 7.

яка поділяється на документи світських і духовних судів. У даних джерелах виокремлюються підвиди: слідчі матеріали, судові документи, матеріали прокурорського контролю.

Збірник «Ділова документація Гетьманщина» вміщує документи про шлюбно-сімейні справи, які потрапили у світські суди – сотенні і полкові⁴⁴. Відомо ж бо, що компетенція щодо розгляду шлюбно-сімейних справ не була чітко розмежована, вони перебували у віданні духовних і світських судів.

Серед діловодних джерел слід особливо виділити «Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода»⁴⁵, де вміщено різноманітні шлюбні справи, які в рукописному варіанті зберігаються у фонді Синоду. Назване джерело стало важливим при підготовці дисертації, адже синодальні справи дають можливість проаналізувати правове провадження справи.

Незважаючи на різноманітність опублікованих джерел, основою дослідження стала діловодна неопублікована документація, зокрема матеріали судової та адміністративної практики. Це зумовлено тим, що опубліковані джерела переважно офіційні і публічно-правові. Архівні матеріали містять фактаж індивідуального рівня. Документальну базу дослідження склав комплекс джерел, що зберігається в канцеляріях церковно-адміністративних установ, зокрема фондів духовних консисторій – найвищого колегіального органу в системі єпархіального управління: Переяславсько-Бориспільської (ф. 990) і Білгородської (ф. 2009), Слобідсько-Української (ф. 2012), Чернігівської (ф. 2011), що зберігаються в ЦДІАК України; Чернігівської (ф. 679) і Новгород-Сіверської (ф. 712) – Держархів Чернігівської обл.; Харківської (ф. 40) – Держархів Харківської обл.; Катеринославської (ф. 106) – Держархів Дніпропетровської обл.; Херсонської (ф. 37) – Держархів Одеської обл. та духовних правлінь – колегіальних органів єпархіальної влади на місцях: Охтирського (ф. 1975) і Білгородського (ф. 1981), що зберігаються в ЦДІАК України; Куп'янського (ф. 574) і Харківського (ф. 578) – Держархів Харківської обл.; Катеринославського (ф. 104) – Держархів Дніпропетровської обл.; Пирятинського (ф. 801) і духовного правління Сорочинської намістії (ф. 1029) – Держархів Полтавської обл.; Києво-Печерського (ф. 314) – Держархів м. Києва.

Необхідні для мікроісторичного аналізу дані містяться в казуальних матеріалах духовних судів, на осмисленні яких і побудовано дисертаційне дослідження. Названі джерела дали можливість побачити на історичній сцені не анонімних виконавців закономірностей суспільного розвитку, а живих людей або їх групи, носіїв повсякденних інтересів, які діяли під впливом певних мотивів і стимулів, а через них – проблеми культури як способів розуміння повсякденного життя.

⁴⁴Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: зб. документів / [відп. ред. Л. А. Дубровіна]. – К. : Наукова думка, 1993. – 392 с.

⁴⁵Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшаго правительствующаго Синода. – Т. II (Ч. II), Т. V, VII, IX, X, XXXI, XXXIX.

Зважаючи на те, що на затвердження Синоду шлюбозлучні справи надходили лише з 1805 р., фонд «Святейший Синод» (ф. 796), що зберігається в Російському державному історичному архіві (Санкт-Петербург, Російська Федерація), містить справи, які надсилалися туди на остаточне затвердження, коли сторони не були задоволені рішенням єпархіальної влади, а також рапорти від місцевих єпархіальних органів влади про винесене рішення в тій чи іншій справі.

Одним із джерел дослідження стали документи Російського державного архіву давніх актів (Москва, Російська Федерація), зокрема фонд «Московская контора Синода» (ф. 1183). Даний фонд важливий тим, що містить справи про розлучення, прохання про прийняття чернецтва, ув'язнення в монастирі; чаклунство, шлюби без церковного вінчання. Хоча Москва та її найближчі єпархії не є безпосереднім регіоном дослідження, однак документи фонду варто було використати для порівняння, узагальнення матеріалів із певних аспектів студювання.

До третьої групи джерел належать матеріали особистого походження. Мемуари російського дворянина і мандрівника Андрія Болотова⁴⁶, нотатки англійського вченого, історика і мандрівника Вільяма Кокса⁴⁷, подорожній щоденник словацького мандрівника-протестанта Даніела Крмана⁴⁸ мають значну вагу для дослідження історії шлюбно-сімейних відносин у соціумі XVIII ст.

Пам'яткою епістолярного жанру є збірка «Приватні листи XVIII ст.»⁴⁹, яка відображає ділове, господарське, культурне та побутове життя різних прошарків українського суспільства від 1711 до 1776 рр.

Лист М.В.Ломоносова⁵⁰ до графа І.І.Шувалова містить міркування вченого щодо шлюбного віку, чернецтва як підстави припинення шлюбу. Дане джерело, крім того, що має значні інформаційні можливості з питань шлюбно-сімейних відносин, написано сучасником подій, що й додає йому цінності й унікальності.

Четверту групу джерел дисертаційного дослідження становлять собою матеріали періодичного друку. Насамперед це стосується матеріалів єпархіальних періодичних часописів. Зокрема, у журналі «Полтавские епархиальные ведомости» (Полтава, 1863-1918) опубліковано значну кількість

⁴⁶Жизнь и приключения Андрея Болотова, описанные им для своих потомков (1738-1793) : [в 2 т.]. – СПб. : Печатня В.Головина, 1871. – Т. 1. – 1017 с.

⁴⁷Coxe W. Travels into Poland, Russia, Sweden and Denmark. Illustrated with charts and engravings [Електронний ресурс] / William Coxe. – London : Printed for T. Cadell, jun. and W. Dawees, in the strand, 1802. – In 5 vol. – V. III. // Режим доступу: http://www.lib.tsu.ru/mminfo/000063105/304/image/304_098-101.pdf.

⁴⁸Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709) / Даніел Крман. – К. : Вид. центр «Просвіта». Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 160 с.

⁴⁹Приватні листи XVIII ст. / [відп. ред. М. А. Жовтобрюх]. – К. : Наукова думка, 1987. – 174 с.

⁵⁰Письмо М.В.Ломоносова к И.И.Шувалову // Русская старина. – 1873. – Т. VIII. – С. 565 – 580.

невідомих історичних фактів, які доповнюють архівні документи. При студіюванні теми важливим було використання публікацій у часопису «Киевская старина» (Київ, 1882-1906). Стаття, вміщена в богословському журналі «Руководство для сельских пастырей», містить важливу інформацію про погляд Церкви на питання укладання і розірвання шлюбу, дискусії щодо втручання світської влади в церковну юрисдикцію.

Отже, джерельна база дослідження побудована на комплексному аналізі джерел візантійського, давньоруського, литовського, польського, українського, російського права. Такий підхід дозволив поглибити існуючі в історичній науці уявлення про шлюбно-сімейні відносини та відтворити більш повну картину шлюбно-сімейної культури соціуму XVIII ст.

У підрозділі 1.3. «*Методологія дослідження*» з'ясовано, що під час роботи з джерелами та науковою літературою дисертантом комплексно використано наукові принципи, підходи та методи. Теоретичною основою дослідження став принцип історизму, який передбачає пізнання минулого з урахуванням особливостей конкретного історичного періоду та системного застосування різноманітних історичних та загальнонаукових методів. Згідно з принципом історизму шлюбно-сімейні відносини розглядалися на основі критичного осмислення джерел, що дало змогу порівняти традиційний, релігійний і світський виміри шлюбу і подружнього життя, показати еволюцію політики Церкви і державної влади до інституту шлюбу і сім'ї в повсякденних соціальних практиках. Відповідно до принципу багатофакторності при проведенні дослідження враховувався весь комплекс чинників, які впливали на формування шлюбно-сімейних відносин. Керуючись принципом всебічності, дисертант враховував об'єктивні і суб'єктивні, внутрішні і зовнішні чинники, які сприяли розвитку шлюбно-сімейних відносин.

Дисертаційне дослідження виконано в міждисциплінарному полі гуманітарного знання. З огляду на це в роботі було застосовано системний, комплексний, історико-культурологічний, історико-антропологічний, аксіологічний, гендерний підходи.

У роботі використовувалися різні методи дослідження: історико-генетичний, періодизації, формально-юридичний, порівняльно-правовий, умовно-документознавчий, граматично-дипломатичний, текстології. Історико-генетичний метод дозволив виявити причинно-наслідкові зв'язки і закономірності розвитку шлюбно-сімейних відносин. Використання методу періодизації дозволило проаналізувати і порівняти два періоди в розвитку шлюбно-сімейних відносин – «православного шлюбного порядку» (кінець X – кінець XVII ст.) і «державно-церковного порядку» (поч. XVIII ст. – поч. XX ст.). У дисертації широко вживалися формально-юридичний (при дослідженні пам'яток канонічного і цивільного шлюбно-сімейного права), порівняльно-правовий (зіставлення шлюбно-сімейного законодавства протягом різних історичних періодів), що дозволило багатогранно розкрити об'єкт дослідження. Автор послуговувався умовно-документознавчим і граматично-дипломатичним методами, які застосовуються при вивченні документів діловодства. Їх використання виявилось в можливості поділу тексту на складові елементи, які

були окремо проаналізовані. Метод текстології дозволив інтерпретувати «темні» місця в документі, виявити суперечності в ньому.

Другий розділ – **«Традиційна, релігійна і світська характеристика шлюбу та подружнього життя»** складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1. *«Співвідношення звичаєвого, канонічного права і світського законодавства у шлюбно-сімейних відносинах»* проаналізовано взаємодію звичаєвого, канонічного права і світського законодавства у шлюбно-сімейних відносинах. Показано, що вони більше, ніж будь-яка інша, пов'язані зі звичаєвим правом. З X і до кінця XVII ст. монопольним регулятором шлюбу була Церква, що дозволило сучасним дослідникам називати цей період «православним шлюбним порядком». З початку XVIII ст. у регулювання шлюбно-сімейних відносин втрутилася держава. Шлюбне законодавство перейшло в руки світської влади (у зв'язку з утворенням Синоду), постанови якої стали обов'язковими і для Церкви. Основним джерелом шлюбного права була не лише Кормча книга, а й постанови Синоду й укази імператорів, котрі коригували канонічне право. Початок цьому процесу поклав цар Петро I, який заборонив неустойки, скасував рядні записи і церковні заручини, встановив шлюбний вік.

У XVIII ст. у південно-руських єпархіях РПЦ функціонувала розгалужена система шлюбно-сімейного законодавства, зокрема, діяли звичаєве право, польсько-литовське законодавство, правові акти автономного гетьманського уряду, російські закони і церковне право. Одним із наслідків реформування Церкви стало запровадження єпархіального управління. З 20-х рр. XVIII ст. у компетенції церковного суду перебували справи про незаконні шлюби і розлучення.

У підрозділі 2.2. *«Взаємодія парафії і сільської громади як механізмів управління шлюбно-сімейними відносинами в повсякденних відносинах»* зазначено, що універсальною тріадою, яка керувала людиною, були сім'я, парафія і сільська община. Шлюбно-сімейні відносини перебували під контролем сільської громади і залежали від громадської думки. Повсякденний контроль за побутом селянських сімей здійснювався сільською общиною, а за її дорученням – виборними особами, сусідами, родичами. Безсумнівно, позиція сільської громади сприяла стабілізації і нормалізації сімейного побуту селян, зокрема їх подружніх відносин (наприклад, осуд жорстокості чоловіків у стосунках із дружинами тощо).

У жодній галузі права звичай не виявився настільки життєвим і живучим, як у сімейній сфері. Склалася своєрідна цілісна система, в якій християнські норми і цінності поєднувалися з язичницькими обрядовими діями. Це наочно простежується в поєднанні православного вінчання і язичницького весілля, які стали невід'ємними атрибутами укладання шлюбу.

Плата за здійснення таїнства вінчання була одним із основних джерел існування парафіяльного священика і членів його родини. Іереї, які не вирізнялися особливими матеріальними статками, нерідко допускали порушення шлюбно-сімейного законодавства, беручи за вінчання надмірні

кошти, що не задовольняло парафіян і виливалося у скарги. Синод намагався обмежити зловживання священників і приймав закони щодо покарання винних.

У підрозділі 2.3. «*Практика поширення вінчаних і невінчаних шлюбів*» показано, що, незважаючи на всі зусилля Церкви, серед мирян продовжував побутувати погляд на шлюб як на звичайну угоду. Це аж ніяк не узгоджувалося з прагненням Церкви нав'язати пастві погляд на шлюб як таїнство. У шлюбно-сімейних відносинах XVIII ст. зберігалися риси язичництва, які тісно поєдналися з християнськими, створюючи своєрідну культуру сім'ї. Ситуація мало змінилася і після відповідного указу імператриці Єлизавети Петрівни 1744 р.

У багатьох випадках такому повільному прищепленню традиції вінчального шлюбу у свідомість мирян сприяли священнослужителі, котрі, здавалося б, мали культивувати церковні норми. Проте ієреї допускали порушення шлюбно-сімейних канонів: освячували четверті шлюби, приховували невінчані шлюби, вінчали наречених у заборонені дні (у пости) і години (вночі), у недозволених місцях (каплицях, удома).

Поряд із законними шлюбами існувала суспільно визнана форма вільного союзу чоловіка і дружини – невінчані шлюби. Церква Будучи безсилою у боротьбі з ними, Церква часто воліла не помічати такі явища. Проте на побутовому рівні люди пристосовувалися до життєвих умов, не занадто переймаючись тим, що вони великі грішники.

Третій розділ – «**Основні умови і порядок формування сім'ї та внутрішньосімейні відносини в повсякденних практиках соціуму**» складається з п'яти підрозділів.

У підрозділі 3.1. «*Згода на укладання шлюбу*» проаналізовано одну з основних умов укладання шлюбу – згоду наречених та їхніх батьків. Доведено, що фактично сам порядок укладання шлюбу (угода між батьками, забезпечення виконання шлюбних договорів штрафами, заборона нареченим до одруження бачити одне одного) виключав можливість волевиявлення наречених. З початку XVIII ст. простежується процес втручання державної влади в компетенцію Церкви у шлюбно-сімейних справах, зокрема, було запроваджено шлюбну присягу для батьків. Під загрозою великого штрафу батькам заборонялося примушувати дітей укладати шлюби. Згоду на шлюби селян мали давати також поміщики, а військовим – командири. Утрадиційнені стосунки в сім'ї, які донедавна ґрунтувалися на безумовному підкорення дітей волі батьків, похитнулися.

У підрозділі 3.2. «*Встановлення шлюбного віку, пропорційності в роках наречених, обмеження на укладання шлюбу*» з'ясовано, що російська модель шлюбності відрізнялася від західноєвропейської, для якої були характерні пізні шлюби і простежувався значний відсоток неодружених людей. У Росії ж переважали ранні шлюби, спричинені економічним становищем і великою дитячою смертністю. Слід констатувати, що на вік укладання шлюбу впливали два основні фактори – традиції і соціально-економічні умови. XVIII ст. – період переходу від традиційної до сучасної моделі відтворення населення характеризувався збільшенням шлюбного віку, що було закріплено на законодавчому рівні.

Церква взяла за основу візантійські закони про визначення шлюбного віку. Кормча книга і Стоглав 1551 р. дозволяли шлюб у 12 років для дівчини й у 15 – для хлопця. У 1774 р. шлюбний вік був регламентований указом Синоду (13 років для дівчини і 15 – для хлопця). Указом Петра I у 1714 р. шлюбний вік для дітей дворян склав 17 років для дівчини і 20 – для хлопця; указом від 1721 р. – 25 років для гардемаринів. У 1744 р. було встановлено максимальний шлюбний вік – 80 років.

Звичай забороняв одружуватися при занадто великій різниці у віці наречених. Уряд Російської імперії неодноразово звертав увагу на це питання й обговорював його в 1756, 1765 і 1766 рр. Указом 17 грудня 1775 р. Синод засудив велику різницю у віці між тими, хто укладав шлюб.

У суспільстві склалася ситуація, коли мета укладання шлюбу була важливішою за завдання вибору партнера. Небагато людей зволікали з одруженням, що свідчить про соціальний тиск, який сприяв раннім шлюбом. Низький шлюбний вік підтримувався сильним впливом традиції, тоді як високий вік співвідносився з соціальними, економічними й особистими детермінантами.

У підрозділі 3.3. *«Визначення ступенів кровної, духовної спорідненості і свояцтва як засобів регулювання шлюбно-сімейних відносин»* показано, що шлюби, як правило, укладалися між мешканцями одного населеного пункту, тому священнослужителям було неважко визначити ступені споріднення між ними. Натомість проблему становило правильне з'ясування віддалених ступенів споріднення. У цьому ієреї покладалися на свідчення родичів наречених. Так само і панотець довіряв їм у питаннях про те, яким саме шлюбом вінчалася пара (першим, другим, третім), адже наречені не завжди жили на території парафії. Складні переліки духовних родичів значно утруднювали пошуки шлюбних партнерів для людей у невеликих поселеннях. Тож аби звести до їх мінімуму, Синод намагався скоротити розлогі ступені споріднення для встановлення непрямих родинних стосунків. У другій половині XVIII ст. духовна влада вже дозволяла шлюби в таких ступенях споріднення, в яких у попередні періоди вважала просто недопустимими.

Парафіяльні священники іноді зловживали своїм становищем і свідомо освячували шлюби, знаючи або здогадуючись про існування між чоловіком і дружиною певних ступенів спорідненості, маючи з цього матеріальний зиск. Якщо хтось не доносив про це духовній владі, то подібні факти так і залишалися не відомими. Сумлінні священнослужителі зверталися до духовного правління, аби розвіяти сумнів щодо законності одруження чоловіка і жінки.

У підрозділі 3.4. *«Шлюбний обшук і порядок отримання «венечних пам'ятей»* зазначено, що однією з особливостей церковного шлюбу до 1765 р. було його оформлення за допомогою «венечної пам'яті». Регламентація грошових зборів за обряд вінчання, контроль за їх дотриманням указує на те, що шлюб у XVIII ст. був одним із суттєвих джерел грошових прибутків Церкви. Дана обставина свідчить про матеріальні мотиви поведінки

священнослужителів і цілком практичне втілення поглядів на таїнство шлюбу в повсякденні соціальні практики.

Церковні приписи дозволяли вінчати наречених лише парафіяльному священикові, котрий був добре обізнаним із сімейним станом мирян, тому міг виявляти ті законні перешкоди, які робили шлюб неможливим. Часто про факт незаконного вінчання духовному правлінню ставало відомо через певний час після його здійснення, випадково або зумисне сповіщено зацікавленою особою, найчастіше – парафіяльним священиком – у зв'язку із втратою ним прибутку за вінчання або з метою помсти і зведення рахунків із винним ієреєм.

На основі проаналізованих архівних справ духовних судів можна зробити висновок, що майже завжди вінчання шлюбів не парафіяльним священиком відбувалося через наявність між нареченими законних перешкод для укладання шлюбу. У таких випадках священиків або змушували проводити вінчання, або вони самі, отримуючи відповідну грошову або іншу компенсацію, нехтували існуючими правилами.

У підрозділі 3.5. *«Взаємовідносини подружжя у шлюбі»* з'ясовано, що побутові сварки, спроби вбивства одного з подружжя давали підстави для розлучення, проте Церква неохоче йшла на такий радикальний крок. У більшості випадків духовна влада намагалася примирити подружжя, застосовувала напучування, переконувала в нерозривності шлюбних зв'язків, змушувала давати розписки. Окремі ієреї проявляли пильність у питаннях правильності вінчання і зверталися до духовного правління, щоб розвіяти сумнів і отримати дозвіл на вінчання, а також присікти незаконні шлюби, за які в майбутньому їм довелось б відповідати, звичайно, в тому разі, коли про такі випадки ставало відомо духовному начальству.

Історичні факти свідчать, що не завжди суспільство ставилося з належною повагою до жінок. Не ідеалізуючи становища жінки, зазначимо, що нерідко вона терпіла утиски, ставала об'єктом людських пересудів, жертвою кримінальних злочинів. У народно-побутовому середовищі мали місце такі аморальні явища, як жадоба до наживи, заздрість, жорстокість тощо.

Четвертий розділ – **«Припинення і розірвання шлюбу у повсякденних шлюбно-сімейних відносинах»** поділяється на п'ять підрозділів. У підрозділі 4.1. *«Припинення і визнання шлюбу недійсним, основні приводи і порядок розлучення. Застосування епитимій»* доведено, що головною причиною консервативності Церкви у шлюбно-сімейних справах було прагнення зберегти родину будь-якими засобами. Законними вважалися лише небагато загальноприйнятих приводів для розлучення.

Розлучення охопили не лише еліту суспільства, а й селянство, яке являло собою бастион традиційної сімейності та благочестя. Однак шлюботорозлучний процес відобразив значний розрив між соціальними станами: привілейовані, обізнані з законодавством і юридичними тонкощами, мали змогу організувати швидке розлучення або, принаймні, прискорити його; непривілейованим було важко розібратися у плутанині церковного правосуддя, що уповільнювало процес розлучення.

У XVIII ст. простежувалося пом'якшення церковних єпитимій. Їх метою було не стільки покарання, скільки виховання грішника, пробудження в ньому сорому за скоєне і потреби в щиросердному каятті. Духовні святині мали й практичну вигоду від єпитимійників, адже виконання тяжкої фізичної праці за монастирськими мурами призводило до вирішення певних господарських і побутових проблем. Очевидно, єпитимія призводила до того, що громадський осуд за певний протизаконний вчинок, який виявлявся в порушенні громадського спокою і порядку, змушував грішника покутувати свою провину і знову стати таким, як усі.

У підрозділі 4.2. *«Порушення подружньої вірності»* проаналізовано перелюб – основний привід для розлучення. Як свідчать архівні документи, розлучення через порушення подружньої вірності було частим явищем у практиках соціуму.

У православному церковному праві існувала традиція, за якої невірність чоловіка і дружити трактувалися по-різному. Ображений чоловік не просто мав право розлучитися з дружиною-перелюбницею, а зобов'язаний був це зробити. У післяпетровські часи чоловіків і жінок було зрівняно в правах для отримання розлучення. У другій половині XVIII ст. перелюб становив собою привід, через який шлюб міг бути не обов'язково розірваним: шлюбний союз і надалі тривав у разі примирення подружжя після того, як винна сторона відбуде єпитимію. У деяких випадках факт подружньої зради виявлявся через багато років після його скоєння і був додатковим аргументом для того, щоб отримати право на повторне одруження.

У підрозділі 4.3. *«Двоєженство і двоємужжя. Тривала відсутність, заслання або ув'язнення одного з подружжя»* показано, що тривала відсутність одного з подружжя (чоловіка чи дружини) була одним із основним приводів для розлучення і повторного одруження особи. Довгочасне перебування чоловіка або жінки поза домом пояснювалося розпусним життям, перелюбом, сварками, відходом на заробітки, військовою службою чоловіка тощо. Для того, щоб анулювати перший шлюб і отримати право на повторне одруження, в духовне правління потрібно було надати покази свідків або родичів, котрі б підтвердили факт відсутності особи протягом певного часу; підтвердження від парафіяльного священика; докази того, що покинута особа ніяк не провокувала іншу на втечу, а за відсутності одного з подружжя інший вів добропорядне життя.

На початку XVIII ст. виник ще один привід для розлучення подружжя – заслання, який належав до категорії рідкісних. Ініціатива його запровадження надходила від держави, а не Синоду, що свідчить про її втручання у регулювання шлюбно-сімейних відносин мирян. Це спричинялося об'єктивними обставинами – державною політикою певної гуманізації, послабленням покарань, що призвело до зменшення кількості смертних вироків, яке замінили засланням.

Підрозділ 4.4. *«Прийняття чернецтва. Хвороба одного з подружжя»* присвячений аналізу чернецтва і хвороби одного з подружжя як способу ліквідації шлюбу. Встановлено, що, з одного боку, Церква заохочувала чернецтво як

ознаку особливої наближеності до Бога, самозречення і самопожертви, а з другого – оберігала ідею святості і нерозривності шлюбних зв'язків.

Хвороба одного з подружжя, згідно з церковними канонами, призводила до розлучення лише після трьох років подружнього життя і в тому випадку, коли вона була набута до одруження. Однак документи свідчать, що ці правила порушувалися. Церква неохоче йшла на розлучення через хворобу одного з подружжя. Свідченням цього є невелика кількість справ, збережених в архівних фондах, де чоловік або жінка домоглися розлучення через хворобу. Публічні заяви про хвороби було справою інтимною, тому подружжя могло полюбовно домовитися між собою і жити окремо. Тож складність розслідування таких справ полягала в їх делікатності, а довести хворобу було непросто. Такі випадки потребували проведення медичного обстеження, яке почало практикуватися з другої половини XVIII ст.

У підрозділі 4.5. *«Побутування самовільних розлучень. Четверті шлюби»* показано, що церковний шлюб суперечив звичаєвому праву і народним уявленням про нього. Найбільшій канонічній регламентації Церква піддала розлучення, значно обмежила їх свободу і причини. Подружжю доводилося шукати способи обійти закон. Одним із таких способів було поширення «розлучних листів», які являли собою форму припинення шлюбу.

Побутування в повсякденних практиках соціуму четвертих шлюбів, незважаючи на переслідування їх Церквою, свідчить про те, що реалії життя не завжди відповідали канонічним настановам. В умовах масової шлюбності їх поширення є цілком закономірним явищем. Проаналізовані справи вказують на те, що недотримання шлюбного терміну переважало в солдатів, котрі не вели осілий спосіб життя. До того ж вони глибоко не переймалися почуттями і переживаннями, адже суворі реалії існування вимагали прагматичного підходу.

У **висновках** сформульовані загальні підсумки дослідження та викладені основні положення дисертаційної роботи, які виносяться на захист:

– Історіографічний аналіз свідчить про недостатнє вивчення досліджуваної проблеми. Окремі аспекти шлюбно-сімейних відносини висвітлювалися в працях дореволюційних, радянських і сучасних учених. Незважаючи на накопичений значний досвід у вивченні проблеми повсякденності, комплексного студіювання шлюбно-сімейних відносин у православній повсякденній культурі Росії XVIII ст. до цього часу не проводилось, а за дослідженнями її окремих елементів і фрагментів неможливо реконструювати і створити цілісну картину історії шлюбу і сім'ї. Заслугою дореволюційної історіографії є зібрання великої кількості фактичного матеріалу з історії шлюбно-сімейних відносин. За радянського етапу розвитку історіографії джерела дореволюційної шлюбно-сімейної культури не виступали предметом вивчення, сімейне право перебувало під ідеологічним впливом держави. Шлюб, сім'я, внутрішньосімейні взаємини перебували переважно в колі студій етнографів і фольклористів. У зв'язку з антропологічним поворотом у сучасній історичній науці шлюбно-сімейні відносини постали перед істориками як своєрідне перехрестя соціальних, економічних, політичних і демографічних процесів та почали розглядатися як «процес».

– Джерельна база дисертації є достатньо репрезентативною і чисельною для всебічного та цілісного вивчення теми дослідження. Вона побудована на комплексному аналізі широкого кола джерел візантійського, давньоруського, литовського, польського, українського, російського права. Основним джерелом при написанні дослідження став комплекс архівних документів єпархіального і синодального рівня. Було виявлено і введено до наукового обігу численні українські і російські архівні документи.

– Шлюбно-сімейні відносини більше, ніж будь-яка інші, пов'язані зі звичаєвим правом. Із початку XVIII ст. основним джерелом шлюбного права була не лише Кормча книга, а й постанови Синоду й укази імператорів, котрі втручалися і коригували канонічне право. Було видано низку указів, які регламентували шлюбно-сімейну сферу (скорочено розлогі ступені споріднення, дозволені для одруження, запроваджено новий привід для розлучення – заслання і нову умову для одруження – згоду на шлюб військовослужбовців мали давати їхні командири). Було значно обмежено повноваження церковного суду у шлюбно-сімейній сфері.

– Універсальну тріаду, яка управляла людиною, становили сім'я, парафія і сільська община. Шлюбно-сімейні відносини перебували під контролем сільської общини і значною мірою залежали від громадської думки. Сформувалася своєрідна цілісна система, в якій християнські норми і цінності поєднувалися з язичницькими обрядовими діями.

– Визнання мирянами обов'язкового церковного шлюбу приймалося нелегко. Шлюб і надалі вважався законним не внаслідок таїнства вінчання, а внаслідок змовин (угоди між батьками) і традиційного ритуалу – «весілля». Церковний шлюб повільно приникав у свідомість і повсякденні практики соціуму. Найчастіше невінчані шлюби виявлялися тільки тоді, коли справа доходила до суду.

– Указом від 1722 р. до офіційних чинів церковного вінчання були внесені питання про згоду наречених на шлюб. Незважаючи на всі заходи щодо обмеження сваволі батьків, незгода батьків на шлюб дітей спричиняла його ліквідацію. Коригування світською владою шлюбно-сімейних відносин призвело співіснування канонічного і цивільного шлюбного віку. Регламентація грошових зборів за обряд вінчання вказує на те, що шлюб був одним із суттєвих джерел грошових прибутків Церкви. Скасування квіту за вінчання певним чином пом'якшувало контроль над шлюбними справами і сприяло зловживанням. Майже завжди вінчання шлюбів не парафіяльним священиком відбувалося через наявність між нареченими законних перешкод для укладання шлюбу. Складні переліки духовних родичів значно ускладнювали пошуки шлюбних партнерів для людей у невеликих поселеннях, тож аби звести їх до мінімуму, Синод намагався скоротити розлогі ступені споріднення для встановлення непрямих родинних стосунків.

– Багато рис внутрішньосімейних відносин подружжя вказує на необхідність звільнитися від стереотипу романтично-ідилічних взаємовідносин між чоловіком і жінкою, захоплення міфологізованим минулим із стереотипними оцінками стосовно «високого статусу жіноцтва». Джерела

зафіксували такі факти повсякденного життя, які не завжди викликають замилювання. Ідеться про побутові сварки, конфлікти, непорозуміння тощо. Вони давали підстави для розлучення, хоча Церква неохоче йшла на такий радикальний крок.

– Ідея про вічність подружнього союзу породжувала різко негативне ставлення до розлучення як способу вирішення конфлікту. Якщо на початку XVIII ст. для отримання розлучення подружжю достатньо було подати заяву своєму парафіяльному священикові й отримати від нього так званий «розлучний лист», то пізніше процес розірвання шлюбу підлягав церковному суду. У XVIII ст. простежувалося певне пом'якшення церковних епитимій. Їх метою було не стільки покарати грішника, скільки виправити його, пробудити в ньому сором за скоєне. У післяпетровські часи чоловіки і жінки зрівнювалися в правах для отримання розлучення через перелюб. У другій половині XVIII ст. перелюб становив собою привід, через який шлюб міг бути не обов'язково розірваним: шлюбний союз і надалі тривав у разі примирення подружжя після того, як винна сторона відбуде епитимію. Одним із головних приводів для розлучення подружжя було двоєженство і двоємужжя. Ці явища спричиняли рекрутські набори, заробітчанство, бажання переселитися на незаселені слободи, незгоди в подружньому житті. Територіально багатощлюбність була поширена в південноукраїнському регіоні. Втеча одного з подружжя пояснювалася розпусним життям, перелюбом, сварками, відходом на заробітки, військовою службою чоловіка тощо. Не слід виключати і того, що чоловік і жінка могли проживати разом, не просячи дозволу на вінчання від духовної влади. У 1720 р. виник ще один привід для розлучення – заслання. Воно суперечило канонічному праву і християнській ідеї про єдність сім'ї, яка передбачала спільне несення труднощів. Дозвіл на прийняття чернецтва давав лише Синод. Церква неохоче йшла на розлучення через хворобу, тому цей привід нечасто брався до уваги. Позиції церковного суду у вирішенні спірних шлюбозлучних справ не завжди узгоджувалися: в однакових виносилися різні рішення, а в багатьох справах вони відсутні. Іноді процедура розгляду справи затягувалася на тривалий час. Розгляд справи ускладнювався матеріальними витратами, судовою тяганиною.

– Церква найбільшій канонічній регламентації піддала розлучення, значно обмежила їх свободу і причини, що суперечило традиціям. Подружжю доводилося шукати способи обійти закон. Одним із таких способів було поширення «розлучних листів», які являли собою форму припинення шлюбу. Слід зазначити, що миряни вдавалися до самовільних розлучень через позицію священнослужителів, котрі нерідко давали «розлучні листи», маючи з того матеріальну вигоду. Виявлені архівні документи дають підстави зробити висновок, що найчастіше так розлучалися у зв'язку з хворобою одного з подружжя.

– Незважаючи на те, що Церква стояла на сторожі моральності шлюбу і подружнього життя, іноді культурний і моральний рівень деяких священиків був низьким, і вони подавали негативні приклади поведінки своїм мирянам. Іереї вимагали надмірні кошти за вінчання, одружували осіб у заборонених

ступенях спорідненості, почасти ще й чужих парафіян, вінчали вночі, освячували четверті шлюби, приховували невінчані шлюби, вінчали у заборонені дні (у пости) і години (вночі), недозволених місцях (каплицях, удома).

– Модернізаційна шлюбно-сімейна політика монархів Російської імперії нашттовхнулася на усталені місцеві соціальні практики. Звичаєві шлюбно-сімейні норми зазнали великого впливу російського цивільного шлюбного права. Природно, що така ситуація призводила до конфліктів у шлюбно-сімейній сфері, нехтування законів, ламала долі людей, нівелювала національні родинні традиції. У зв'язку з тим, що сім'я була однією з основ політичної стабільності держави, провадилася політика заохочення шлюбів між українцями і росіянами.

Наукові висновки, зроблені під час дослідження, дають підстави сформулювати пропозиції та рекомендації, спрямовані на подальше вивчення і теоретичне осмислення шлюбно-сімейних відносин: відповідним державним структурам рекомендувати проводити заходи, спрямовані на підтримку сім'ї і популяризацію шлюбно-сімейних традицій. Доцільним було б відкриття тематичних виставок з історії родинних відносин в історичних та етнографічних музеях; проведення експедицій з метою зібрання місцевих шлюбно-сімейних звичаїв і традицій, відкриття музейних кімнат з історії сім'ї, побуту, весільної обрядовості (у 2008 р. в Україні було відкрито Музей весілля у с. Великі Будища Диканського району Полтавської області).

Низка актуальних та дискусійних аспектів дисертаційного дослідження можуть стати предметами подальших наукових розвідок. Джерельна база, підготовлена для даної роботи, може слугувати основою для вивчення різних аспектів шлюбно-сімейних відносин (регулювання міжконфесійних шлюбів у контексті еволюції шлюбно-сімейного законодавства Російської імперії XVIII ст.; жіночий фактор у системі суспільних відносин Росії XVIII ст.; сім'я парафіяльного священика в Російській державі у XVIII – на початку XX ст.).

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Монографії:

1. Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст. / Ірина Миколаївна Петренко. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2009. – 119 с.
Рецензія: Ігнатуша О.М. Рец. на: Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст. / О. М. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2011. – Вип. XXX. – С. 292–293.
2. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.: в 2 ч. / Ірина Миколаївна Петренко. – Полтава : РВВ ПУЕТ, 2010. – Ч. 1. – 276 с.; Ч. 2. – 305 с.
Рецензії: Катренко А. М. Рец. на: Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.: в 2 ч. / А. М. Катренко // Український історичний журнал. – 2011. – № 3. – С.

204 – 208; Чубіна Т. Рец. на: Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.: в 2 ч. / Т. Чубіна // Вісник Черкаського університету. Історичні науки. – 2011. – Черкаси, 2011. – Вип. 202, Ч. IV. – С. 144 – 146; Шевченко А.Є. Рец. на: Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.: в 2 ч. / А. Є. Шевченко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. – Донецьк, 2011. – № 1. – С. 278 – 280.

Статті у наукових фахових виданнях:

3. Православна церква і шлюбні відносини в Україні у XVIII ст. / І.М. Петренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2007. – Вип. XXI. – С. 26 – 31.
4. Шлюбно-сімейні відносини населення Гетьманщини (XVIII ст.) на сторінках часопису «Киевская старина» / І.М. Петренко // Історичний журнал. – К., 2008. – № 1. – С.14 – 20.
5. Метричні книги як джерело з історії шлюбно-сімейних відносин у Російській імперії XVIII ст. (за матеріалами фонду Полтавської духовної консисторії) / І.М. Петренко // Історична пам'ять. Науковий збірник. – Полтава, 2008. – № 1. – С. 153 – 161.
6. Дослідження шлюбу і сім'ї серед православного населення Російської імперії XVIII – поч. XIX ст. в контексті історії повсякденності (історіографічний огляд праць сучасних зарубіжних і російських науковців) / І.М. Петренко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Історія. – Вінниця, 2008. – Вип. 13. – С. 334 – 339.
7. Розлучення подружжя в системі шлюбно-сімейних відносин православного населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. (на прикладі фонду Пирятинського духовного правління Державного архіву Полтавської області) / І.М. Петренко // Студії з архівної справи і документознавства. – К., 2008. – Т. 16. – С. 105 – 109.
8. Шлюбно-сімейні відносини козацької еліти Гетьманщини XVIII ст. / І.М. Петренко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Історія. – Вінниця, 2008. – Вип. 14. – С.15 – 20.
9. Духовні суди про незаконні шлюби православного населення Слов'янської і Херсонської та Катеринославської єпархій в останній чверті XVIII ст. / І.М. Петренко // Історична пам'ять. Науковий збірник. – Полтава, 2008. – № 2. – С.119 – 127.
10. Двошлюбність серед населення Слобожанщини наприкінці XVIII – початку XIX ст. (на основі документів фонду «Харківська духовна консисторія») / І.М. Петренко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. – Миколаїв, 2008. – Т. 96, Вип. 83. – С.137 – 143.

11. Невінчані (громадянські) шлюби православного населення Гетьманщини в XVIII ст. / І.М. Петренко // Сторінки історії: Збірник наукових праць. – К., 2008. – Вип. 26. – С. 168 – 177.
12. Суспільне становище української православної жінки у Гетьманщині в другій половині XVII-XVIII ст. / І.М. Петренко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Історичні науки. – К., 2008. – Вип. 6. – С. 219 – 225.
13. Регулювання Православною церквою шлюбно-сімейних відносин (на прикладі Південної України останньої чверті XVIII ст.) / І.М. Петренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип. XXII. – С. 13 – 18.
14. Роль академіка Ореста Івановича Левицького (1848-1922 рр.) у дослідженні історії шлюбно-сімейних відносин в Україні у XVII-XVIII ст. / І.М. Петренко // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, 2008. – Вип. 378 – 379. – С. 137 – 141.
15. Можливості метричних книг як джерел з історії вивчення демографічної поведінки населення Гетьманщини XVIII ст. / І.М. Петренко // Збірник наукових праць. Серія Історія та географія / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Х., 2008. – Вип. 29 – 30. – С. 164 – 167.
16. Шлюбний вік українського сільського населення у законодавстві Російської імперії XVIII ст. / І.М. Петренко // Український селянин. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 209 – 211.
17. Шлюбно-сімейні відносини православного населення Гетьманщини у II половині XVIII ст. (на основі документів фонду Пирятинського духовного правління Державного архіву Полтавської області) / І.М. Петренко // Наука. Релігія. Суспільство: Наук. зб. – Донецьк, 2008. – № 2. – С. 65 – 72.
18. Умови укладання шлюбу серед православного населення XVIII ст. / І.М. Петренко // Збірник наукових праць. Серія Історія та географія / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – 2009. – Вип. 35. – С. 38 – 42.
19. Дитина і дитинство в Росії XVIII ст. в контексті соціальної історії: до історіографії питання / І.М. Петренко // Історичні записки.: Збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля. – Луганськ, 2009. – Випуск 24. – С. 184-190.
20. Визнання шлюбу недійсним і приводи для розлучення подружжя серед українського населення Російської імперії XVIII ст. (до історіографії проблеми) / І.М. Петренко // Наука. Релігія. Суспільство: Наук. зб. – Донецьк, 2009. – № 2. – С. 75 – 81.
21. Шлюб і сім'я в повсякденній культурі дворян Російської імперії XVIII ст. / І.М. Петренко // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип. 29. – С. 35 – 44.

22. Шлюбно-сімейні відносини в контексті православної повсякденної культури Росії (XVIII ст.) / І.М. Петренко // Краєзнавство. – К., 2010. – № 3. – С. 97-103.
23. Багатошлюбність у повсякденному подружньому житті мирян Російської імперії XVIII ст. / І.М. Петренко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2010. – Вип. 99. – С. 37 – 41.
24. Чернецтво як привід для розлучення подружжя серед сільського населення XVIII ст. / І.М. Петренко // Український селянин. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2010. – Вип. 12. – С. 105 – 107.
25. Роль духовних правлінь у шлюбно-сімейних відносинах українців II половини XVIII ст. / І.М. Петренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. XXVIII. – С. 23 – 26.
26. Практика застосування «венечних пам'ятей» в укладанні шлюбу в Російській імперії XVIII століття / І.М. Петренко // Збірник наукових праць. Серія Історія та географія / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2010. – Вип. 38. – С. 82 – 87.
27. Згода як умова укладання шлюбу в контексті шлюбно-сімейних відносин мирян Російської Православної Церкви (XVIII) ст. / І.М. Петренко // Український історичний журнал. – К., 2010. – № 5. – С. 50 – 67.
28. Самовільні розлучення в системі шлюбно-сімейних відносин мирян XVIII ст. / І.М. Петренко // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2010. – № 2 – 3. – С. 24 – 31.
29. Дітозгубництво в контексті позашлюбних відносин мирян XVIII ст. / І.М. Петренко // Київська старовина. – К., 2010. – № 5. – С. 35 – 46.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

30. Регулювання православною церквою шлюбно-сімейних відносин у Гетьманщині в XVIII ст. / І.М. Петренко // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. Серія: «Гуманітарні науки». – Полтава, 2006. – № 3 (20). – С. 59 – 63.
31. Процес розлучення православного населення Гетьманщини у XVIII ст. (на основі праць академіка О.І. Левицького) / І.М. Петренко // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості : Матеріали XXII Міжнародної науково-практичної конференції, Донецький держ. ун-т інформатики і штучного інтелекту. – Донецьк : ПІІІ «Наука і освіта». – 2007. – С. 331 – 333.
32. Роль Російської Православної Церкви у шлюбно-сімейних відносинах на півдні України наприкінці XVIII ст. / І.М. Петренко // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 26 жовтня

- 2007 р., м. Одеса / наук. ред. М.І. Михайлуца. – Одеса : ВМВ, 2007. – С. 66 – 71.
33. Пережитки язичництва у шлюбній обрядовості Православної Церкви XVII-XVIII ст. / І.М. Петренко // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / ред. колегія З. Білик, Я. Дашкевич, О. Киричук та ін. – Львів: Львівський музей історії релігії; вид-во «Логос», 2008. – Книга I. – С. 115 – 122.
34. Шлюб і подружнє життя у православній і католицькій традиції: порівняльний аспект / І.М. Петренко // Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць. – Вип. I: Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / за загальною ред. А. Колодного (гол. ред.) та ін. – Івано-Франківськ – Київ, 2008. – С. 552 – 557.
35. Дослідження розвитку шлюбно-сімейних відносин в контексті історії повсякденності / І.М. Петренко // Шевченківська весна. Історія : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, 20-21 березня 2008 р., м. Київ / редкол.: В.Ф. Колесник (голова), Ю.В. Латиш (відп. ред.) та ін.; у 2-х ч. – К. : СПД Цимбаленко Є.С., 2008. – Вип. VI. – Ч.1. Праці вчених. – С. 223 – 225.
36. Церковне вінчання як форма здійснення шлюбу / І.М. Петренко // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості : Матеріали ХХІІІ Міжнародної науково-практичної конференції, Донецький держ. ун-т інформатики і штучного інтелекту. – Донецьк : ІІІІ «Наука і освіта», 2008. – С. 201 – 203.
37. Справа про двошлюбність Осипа Кобильникова як приклад шлюбно-сімейних відносин православного населення Слов'янської і Херсонської єпархії наприкінці XVIII ст. / І.М. Петренко // Північне Приазов'я : наукова збірка (за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції «Північне Приазов'я у філософсько-історичному та філологічному вимірі», 15-16 травня 2008 р., м. Бердянськ / під ред. В.В. Крижка, В.А. Папанової. – Бердянськ : Норд-Прес, 2008. – С. 74 – 82.
38. Актіві книги як джерело з історії вивчення шлюбно-сімейних відносин на Правобережній Україні XVI-XVIII ст. / І.М. Петренко // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, 18 вересня 2008 р., м. Вінниця / відп. ред. Зінько Ю.А. – Вінниця : Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2008. – С. 303 – 306.
39. Документи церковного обліку як джерело до вивчення історії сім'ї XVIII століття / І.М. Петренко // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / відп. ред. Т. Вишневська. – Львів : Львівський музей історії релігії; вид-во «Логос», 2009. – Книга I. – С. 556 – 562.
40. Причини розлучень подружжя православних українців у другій половині XVIII ст. (на матеріалах фонду Пирятинського духовного правління) / І.М. Петренко // Болховітіновський щорічник 2008 / відп.

- ред. К. Крайній. – К. : Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник, «Фенікс», 2009. – С.33 – 35.
41. Одруження в заборонених ступенях споріднення серед православного українського населення Російської імперії у II половині XVIII ст. / І.М. Петренко // Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура : сб. науч. тр. V Междунар. науч. конф., 23-24 января 2009 г., г. Белгород / отв. ред. И.Т. Шатохин.– Белгород : Изд-во БелГУ, 2009. – С. 160 – 164.
42. Сповідні відомості як джерела з дослідження історії сім'ї XVIII ст. / І.М. Петренко // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць II Міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 квітня 2009 р., м. Одеса / відп. ред. М.І. Михайлуца. – Одеса: ВМВ, 2009. – С.250 – 254.
43. Шлюбно-сімейні відносини у контексті історії повсякденності як предмет історичного дослідження / І.М. Петренко // Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська бесіда» : тези, 27-28 листопада 2009 р., м. Чернівці / наук. ред. О.В. Добржанський. – Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, 2009. – С. 293 – 295.
44. Церковний фактор у шлюбно-сімейних відносинах українського населення Російської імперії XVIII ст. у контексті історії повсякденності / І.М. Петренко // Людина у структурах повсякдення в історії України : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 26 листопада 2009 р., Луганськ / уклад. В.П. Михайлюк та ін. – Луганськ : Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, 2009. – С.56 – 58.
45. Шлюбно-сімейні відносини українців у XVIII ст. (історіографічний огляд праць сучасних вітчизняних дослідників) / І.М. Петренко // Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії : Матеріали Сьомої Міжнародної наукової конференції, 27-29 травня 2009 р., м. Київ / відп. ред. К. Крайній. – К. : Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник, 2010. – С.21 – 25.
46. Повсякденність як предмет історичного дослідження в сучасній вітчизняній науці / І.М. Петренко // Держава і церква в новітній історії України : Збірник статей за матеріалами III Міжнародної наукової конференції «Держава і церква в Україні за радянської доби», 15-16 жовтня 2009 р., м. Полтава / гол. ред. М.І. Степаненко. – Полтава: Полт. нац. пед. ун-т ім. В.Г. Короленка, 2010. – С. 255 – 263.
47. Застосування епитимій у Російській Православній Церкві XVIII століття / І.М. Петренко // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упор. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Львів : Львівський музей історії релігії; вид-во «Логос», 2010. – Книга I. – С.675-681.
48. Marriage and family in the everyday culture of the Russian empire (18-th century) // І.М. Petrenko // The history of families and household: comparative European dimensions / An international conference in the

- London, Institute of Historical research, 24-26 June 2010, London. – London: University of London, 2010. – P. 31.
49. Отражение брачно-семейных отношений мирян России XVIII в. в источниках епархиального происхождения как один из аспектов сохранения коллективной памяти / I.M. Петренко // Историческая память. Люди и эпохи: тезисы научной конференции, 25-27 ноября 2010 г., Москва / отв. ред. А.О. Чубарьян. – М. : НИЦ по истории, 2010. – С. 216 – 218.
50. Монашество как повод прекращения брака в православной повседневной культуре России XVIII ст. / I.M. Петренко // Церковь в истории и культуре России : сборник материалов Международной научной конференции, посвященной памяти преподобного Трифона Вятского (1546-1612), 22-23 октября 2010 г., г. Киров / отв. ред. протоиерей А. Балдыберин. – Киров : Вятский гос. гуманитар. ун-т, 2010. – С. 297 – 299.
51. Побутування четвертих шлюбів у повсякденних практикумах соціуму XVIII ст. / I.M. Петренко // Людина у структурах повсякдення в історії України : Матеріали Другої Всеукраїнської наукової конференції, 24-25 листопада 2010 р., Луганськ / уклад. В.П. Михайлюк та ін. – Луганськ : Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – С. 95 – 97.
52. Розлучення через тривалу відсутність одного із подружжя в повсякденних практиках соціуму південноукраїнських земель 2-ї половини XVIII ст. / I.M. Петренко // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : зб. наук. праць III Міжнар. наук. конф., 15-16 квіт. 2011 р., Одеса / відп. ред. М. І. Михайлуца. – Одеса : ВМВ, 2011. – С. 278 – 283.
53. Духовні суди в шлюбно-сімейних відносинах мирян XVIII ст. / I.M. Петренко // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Л. : Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; вид-во «Логос», 2011. – Книга I. – С. 226 – 233.
54. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденній православній культурі / I.M. Петренко // Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць. – Вип. IV: Державно-церковні відносини в контексті досвіду об'єднаної Європи / за заг. ред. О. Береговського. – Галич; Івано-Франківськ; Київ, 2011. – С. 46 – 52.

АНОТАЦІЯ

Петренко І.М. Шлюбно-сімейні відносини в православній повсякденній культурі Росії XVIII ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2011.

Дисертація присвячена комплексному історико-соціальному дослідженню шлюбно-сімейних відносин у православній повсякденній культурі Росії XVIII

ст. На основі опрацювання документів розглянуто вплив церковного, звичаєвого і світського права на повсякденні шлюбно-сімейні відносини, виявлено їх специфіку. Досліджено вплив Церкви на родинні відносини мирян XVIII ст., указано на обумовленість шлюбно-сімейних відносин інтересами Російської імперії. Показано процес втручання світської влади в шлюбно-сімейні відносини, який виявився в тому, що з початку XVIII ст. основним джерелом шлюбного права була не лише Кормча книга, а й постанови Синоду та укази імператорів, котрі коригували канонічне право.

На основі першоджерел вивчено етику шлюбно-сімейних стосунків, норми поведінки тощо. Особливу увагу приділено конфліктним ситуаціям, що виникали у родинній сфері життя людей. Реконструйовано роль духовенства у повсякденних практиках мирян, вказано на їхнє тяжіння до усталених шлюбно-сімейних традицій протягом XVIII ст. З'ясовано, що парафіяльні ієреї не завжди сумлінно виконували свої обов'язки, порушували шлюбно-сімейні приписи, чим подавали негативні приклади мирянам.

Ключові слова: шлюб, сім'я, подружні відносини, православна повсякденна культура, розлучення, вінчання, внутрішньосімейні відносини, «розлучні листи», невінчані шлюби, церковний суд.

АННОТАЦІЯ

Петренко І.Н. Брачно-семе́йные отношения в православной повседневной культуре России XVIII в. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченка. – Киев, 2011.

Диссертация посвящена комплексному историко-социальному исследованию брачно-семейных отношений православного населения Российского государства XVIII в. с позиций истории повседневности. На основе использования неизвестных или малоизвестных архивных документов епархиального уровня впервые в историографии проведен комплексный историко-социальный анализ брачно-семейных отношений.

На основании изучения документов подробно рассмотрено влияние церковного, обычного и светского права на повседневные брачно-семейные отношения, выявлено их специфику. Исследовано влияние РПЦ на семейные отношения мирян XVIII в., указано на обусловленность брачно-семейных отношений интересами правителей Российской империи.

В диссертационной работе проанализировано взаимосвязь универсальной триады – семьи, общины и прихода, которая управляла повседневными отношениями социума. В исследовании охарактеризовано территориальную специфику развития брачно-семейных отношений.

В диссертационной работе показано, что распространение «бракоразводных писем» объяснялось ограниченным количеством официальных поводов для развода. Их распространению способствовали священнослужители, получающие за это материальное вознаграждение.

Акцентировано внимание на том, что супруги чаще всего прибегали к «разводным письмам» из-за болезни одного из них.

Реконструировано роль духовенства в повседневных практиках мирян, изучено их склонность к традиционным брачно-семейным отношениям. Выяснено, что иереи не всегда добросовестно исполняли свои обязанности, нарушали брачно-семейные правила, чем показывали негативные примеры мирянам.

В диссертационном исследовании впервые изучено противостояние между местными повседневными практиками и модернизационной брачно-семейной политикой России, ведущей к деморализации семейной жизни, острым супружеским конфликтам, игнорированию законодательства духовенством и мирянами.

Ключевые слова: брак, семья, супружеские отношения, православная повседневная культура, развод, внутрисемейные отношения, «разводные письма», невенчанные браки, церковный суд.

ANNOTATION

Petrenko I.M. Marriage-domestic relations in orthodox everyday culture of Russia (XVIII century). – Manuscript.

Thesis for the Doctor's degree in History, speciality 00.07.02 – World History. – Taras Shevchenko National University of Kyiv. – Kyiv, 2011.

The thesis deals with complex historic-social research of marriage-domestic relations in orthodox everyday culture of Russia in the 18-th century. On the base of archive documents the author showed the influence of ecclesiastical, customary and temporal law on everyday marriage-domestic relations; cleared up their specific character. The influence of Orthodox Church on family relations of laymen in the 18-th century was investigated; the conditionality of marriage-domestic relations by interests of Russian empire was pointed out. The researcher showed the infringement of the secular authority into marriage-domestic relations. For example, the main source of marriage law during the 18-th century was not only Nomocanon, but also synodicons and emperor's edicts, which corrected canon law.

On the base of original sources the ethics of marriage-domestic relations and the standards of behavior were found out. The researcher payed special attention to conflicts in family life. The role of clergy in everyday practices of laymen was reconstructed. During the 18-th century the laymen were drawn towards established marriage-domestic traditions. It was found out that sometimes parish priests not conscientiously attended to their duties, infringed marriage-domestic regulations and gave laymen negative examples.

Key words: marriage, family, marriage-domestic relations, orthodox everyday culture, divorce, church wedding ceremony, "writings of divorcement", non-blessed by the Orthodox Church, ecclesiastical court.